

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.114(4–15)»4/14»

Д. Є. Забзалюк

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ: ДОКТРИНАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ

Досліджено політико-правові детермінанти епохи Середньовіччя в контексті їх доктринального осмислення. Проаналізовано поняття та структуру політико-правової доктрини в науковому сенсі та в контексті західноєвропейського середньовічного світогляду. Охарактеризовано головні ознаки державно-правового розвитку в Західній Європі та формування на його ґрунті політико-правових доктрин періоду Середньовіччя. З'ясовано роль Католицької Церкви у формуванні політико-правових доктрин у період Середньовіччя.

Ключові слова: *політико-правова доктрина, Середньовіччя, релігія, Католицька Церква, римське право, канонічне право.*

Постановка проблеми. Політика і право – категорії, які були визначальними елементами суспільного розвитку впродовж усієї історії людства. Кожна історична епоха була пронизана політико-правовим розумінням дійсності, що відображалося у міфології, релігії, філософії. Політичні та правові детермінанти суспільного життя були каталізатором державно-правового розвитку та визначали, в якому напрямі розвиватимуться як окремі соціуми, так і держави загалом.

Безперечно, вказані категорії були цивілізаційними складовими, які характеризували особливості не тільки певної країни на окресленому історичному етапі, але і були визначальними ознаками для аналізу епохи загалом.

Політико-правові явища та процеси слугували тим фундаментом, завдяки якому можна було досягнути вирішення ключових стратегічних завдань, пов'язаних із здобуттям та утриманням влади, як знаряддя для досягнення визначених цілей. Вони були міцним ідеологічним стержнем для формування, розвитку та маніпулювання суспільною свідомістю. Це дає підстави зазначати про політико-правові доктрини, які уособлювали усі зазначені характеристики.

Стан дослідження. Науково-теоретичне підґрунтя статті – роботи вітчизняних і зарубіжних учених: А. Аннерса, Дж. Г. Бермана, В. Букреєва, Р. Бутенка, Л. Голокосова, Н. Дейвіса, П. Козловські, Н. Коркунова, Ж. Ле Гоффа, Дж. Г. Лінча, К. А. Панаріна, Є. Трубецького, А. Тойнбі, Р. Осборна, Ю. Хабермаса, С. Хантінгтона, М. Шейнмана та ін.

Метою статті є спроба осмислення та аналізу політико-правових детермінантів у контексті формування доктринальних ідей епохи Середньовіччя. Цілі наукової статті полягають у з'ясуванні: 1) поняття та структури політико-правової доктрини в науковому сенсі та в контексті середньовічного світогляду; 2) основних засад державно-правового розвитку в період Середньовіччя; 3) суті та змісту основних детермінантів формування політико-правових доктрин у період Середньовіччя.

Виклад основних положень. Кожна історична епоха містила свої, притаманні лише їй, політичні та правові уявлення про існуючу дійсність, а також способи її теоретичного осмислення. Тому в центрі уваги теоретиків держави і права різних історичних епох були спроби аналізу низки політико-правових проблем, пов'язаних із особливостями історичного розвитку інститутів держави і принципів формування правової системи відповідного типу. Саме на основі такого аналізу і формуються різноманітні доктрини, що визначають особливості суспільного розвитку в певну історичну епоху.

Відомо, що одним із основних принципів формування доктринальних ідей є спадковий, який полягає у тому, що кожна наступна доктрина враховує уявлення і поняття, які містяться в попередніх. А це означає, що уявлення, сприйняті від попередніх часів, певною мірою відтворюються в подальших ідеологічних системах. Таке відтворення може мати різні причини. Для прикладу, використання старих ідей для вирішення аналогічних завдань історичного розвитку тепер.

Щодо поняття доктрини, то філософський енциклопедичний словник тлумачить її як «вчення, наукову чи філософську теорію, систему поглядів, керівний теоретичний чи політичний принцип» [1, с. 142]. Іншими словами, якщо аналізувати доктрину з точки зору предмета політичних і правових учень, то можна стверджувати, що система концептуальних ідей та теорій про державно-правові явища та процеси виступатиме головною детермінантою формування та сутності політико-правової доктрини.

Відтак політико-правова доктрина буде визначена нами як система поглядів, теорій та учень про особливості державно-правового

розвитку, що виражені у концепціях, в основі яких – притаманна для певного історичного періоду ідейно-теоретична та ідеологічна компонента. Остання виступає як методологічний стержень політико-правової доктрини, за допомогою якого вирішуються основні проблеми державно-правового та суспільного розвитку.

Щодо структурних елементів політико-правової доктрини, то вона, на думку О. Лейста, охоплює три компоненти: «1) філософську або релігійну основу; 2) виражені у вигляді понятійно-категоріального апарату змістовні вирішення питань про виникнення держави і права, закономірностей їх розвитку, про форму, соціальне призначення та принципи устрою держави, про основні принципи права, його співвідношення із державою, особистістю, суспільством тощо; 3) програмні положення – оцінки існуючого стану речей і державі та праві, політичні цілі та задачі» [2, с. 14].

Певні етапи історичного розвитку мали притаманні лише їм особливості становлення та розвитку політико-правових доктрин. Період Середньовіччя, однозначно, не є винятком. Окрім того, саме в цю історичну епоху викристалізувалась політико-правова ідеологія, яка визначила увесь подальший розвиток державно-правових явищ і процесів у суспільстві.

На це, безперечно, впливало поширення християнства в усій Європі. Після Міланського едикту імператора Константина та проведення з його ж ініціативи Нікейського собору християнство утвердилось як офіційна державна релігія на територіях Західної та Східної Римської імперій. Християнство розпочало інтенсивно поширюватись, витісняючи язичницькі культури та активно борючись із рудиментами античного світу, який, на думку видатних християнських богословів і перших «батьків церкви», не відповідав новоутвердженим церковним і духовним канонам. За висловом А. Панаріна, «духовну шкоду пізньої античності і виправляло християнське середньовіччя» [3, с. 26].

Християнство стало тією фундаментальною засадою, яка визначила увесь подальший розвиток європейської цивілізації, адже воно стало втіленням Любові та виявилось у гуманістичному сприйнятті навколишнього світу. За висловом А. Тойнбі, «новий, відмінний від попереднього зміст, яке християнство надало іудейському розумінню природи Бога і характеру його ставлення до людей, полягає у тезисі, що Бог є Любов, а не тільки Могутність... І що втілення Бога в Любові є більш значущим, ніж утілення у своїй Могутності» [4, с. 224].

Можна стверджувати про те, що християнство, завдяки своїй морально-етичній та гуманістичній спрямованості, досягло певного

універсального сприйняття людиною світу, що проявилось у формуванні концептуальної «доктрини віри». Вона ґрунтувалась на беззаперечності існування божественного начала та гріховності людини, що спричиняло прагнення індивіда до духовної досконалості.

Причина, з якої християнство зуміло стати універсальною релігією середньовічної Європи, була у тому, що його основні принципи передбачали відкритість для всіх. Така відкритість стала одним із головних джерел західного християнства стараннями святого Августина, який зумів подолати усі наявні суперечності, пов'язані із різноманітними концепціями та тлумаченнями істинного розуміння й призначення релігії. Із торжеством августинівського вчення західне християнство, а разом з ним і західна цивілізація отримали цільну ортодоксію, яка зуміла утримати свої позиції впродовж тисячоліття [5, с. 174].

Оскільки християнство як релігія набуло практично функціональної спрямованості через державу, то в політичному вимірі раннього християнства деякі дослідники убачають головну причину перемоги над політичною теологією античності. «Витоки диференціації релігії і політики слід шукати в першу чергу не в трансцендентному характері християнської релігії, а в реаліях її існування як церковного правового інституту» [6, с. 55], тобто, іншими словами, без організаційного та правового обґрунтування церковного суверенітету християнство було би лише частиною суспільного світогляду.

Як важлива соціокультурна умова для формування доктринальних підходів доби Середньовіччя особливе значення мав феномен католицизму як своєрідна форма зв'язку релігійної і політичної влади. «В рамках католицизму, з одного боку, диференціювались відмінності релігії і політики як особливих сфер суспільного життя і форм соціальної практики, з іншого боку, релігія набула політичного впливу, отримала можливість владарювати і управляти політично» [6, с. 55]. Таким чином, християнство як релігія отримало свою практичну функціональну спрямованість через державу.

Після драматичної інтермедії, пов'язаної з полемікою між християнським ірраціоналістом Тертуліаном і християнськими адептами грецького Логоса, в Європі на тисячу років утвердилась концепція обґрунтування Божественної волі. Християнство, яке ініційоване середньовічними богословами, отримало статус великого папського вчення, яким, беззаперечно, володіє Церква як інститут, що дарує спасіння [3, с. 77–78].

Зміст будь-якої політико-правової доктрини проявляється в концептуальній системі поглядів на предметні ознаки вчення, заснованих на категоріях, що мають першоступеневий, ключовий характер.

В епоху Середньовіччя таким предметом політико-правових дискусій стало питання про взаємозв'язок і співвідношення держави й церкви. Церква, володіючи беззаперечним авторитетом у вирішенні усіх релігійних і світських справ, отримує можливість впливати на усі сфери життєдіяльності середньовічної спільноти, набуваючи ролі духовного та політичного арбітра. «Духовна влада легітимізувала зміни, перебираючи на себе роль всезагального і беззаперечного авторитета та наділила своїх прихильників певним моральним алібі» [3, с. 38].

Із середини XI століття Католицька Церква поступово перетворюється на наймогутнішу організацію, яка, спираючись на величезні земельні й фінансові ресурси, намагається утвердитись на чолі всього феодалного суспільства. Як головний творець ідеологічної та державно-правової доктрини, Церква розпочинає усвідомлювати необхідність політичної згуртованості та об'єднання середньовічного феодалного світу, втілюючи свій план створення теократичної феодалної держави на чолі з Папою.

Французьке прислів'я «всі дороги ведуть у Рим», можливо, ніколи не містило більш правильні характеристики стану Західної Європи, ніж у другій половині XI ст., в дні понтифікату папи Григорія VII [7, с. 100], адже саме тоді відбувались надзвичайно складні та важливі для християнського світу події. Зокрема, на тлі християнізації Скандинавії та Русі відбувся розкол Церкви на Західну та Східну, що проявилось у появі схизматиків греків на Сході, тотальних міжусобних війнах феодалів у Франції та Німеччині.

Слід зазначити, що Католицька Церква виявилась готова до таких змін, що було відображено у формуванні нової державно-правової доктрини. Найбільш яскраво це виражалось у програмі так званої «папської теократії», тобто «встановлення верховної влади папи в церковних і світських справах» [8, с. 35], яку висунув 1075 року папа Григорій VII і сформулював її у своєму знаменитому «*Dictatus Papae*» («Диктаті папи»). В цю теократичну монархію, за його задумом, повинні були увійти всі християнські держави [9, с. 32]. Крім того, «папа Григорій VII та інші відомі богослови проповідували існування правового порядку не тільки в середині окремих держав, але і в міжнародній сфері» [7, с. 363].

Ідея теократичної монархії мала величезний глибинний зміст, адже вперше була висловлена теорія об'єднаної Європи на основі християнської віри, що однозначно повинно було позитивно вплинути на її політичний, соціально-економічний, культурний та духовний розвиток.

У межах такого політико-правового бачення, оцінюючи складну ситуацію, в якій опинилась Західна Європа в кінці XI століття, а також

спираючись на свій колосальний авторитет, папа прагнув організувати та очолити рух європейців на Схід з метою звільнення від мусульман головної християнської святині – міста Єрусалим.

Під час розмежування церкви і держави інституціоналізуються відмінності між правом і мораллю, державним і звичаєвим правом. Церква, як виразник і представник вищої істини, виступає проти спроб визначити закон і істину як похідні від політичної необхідності і є носієм звичаєвого права [10, с. 63]. На думку П. Козловскі, «незважаючи на всі модифікації різновидностей між божественним і людським правом, через церкву звичаєве право отримує інституціональну опору в суспільстві» [6, с. 57].

Якщо звичаєво-правова традиція отримала продовження у вченнях християнських теологів, то традиція вивчення позитивного права виникла в більшості «завдяки відродженню на початковому періоді епохи Середньовіччя ідей Риму, ідей, які забезпечили римському праву його високий авторитет. Європа, поряд з канонічним правом церкви, отримала в свої руки також і загальносвітське правове джерело. З XI ст. політичне мислення процвітаючого боку церкви, захопилась ідеєю створення універсальної у всіх змістах держави» [11, с. 175].

Римське право постало як доведена до логічного завершення політична догма про державу та її функції, оформлена в нормативному документі. В ньому були сформульовані правові норми, відточені, вдосконалені й чітко виражені в юридичних законах [12, с. 151].

Авторитет церкви був настільки визначальним, що середньовічні юристи дещо змінили акценти римського права в бік надання значущості волі. Така консолідація призводить до того, що актуалізується канонічне право, яке стає пріоритетним із точки зору подальшого розвитку усєї правової системи. Як зазначає Н. Коркунов, «канонічне право є не що інше, як своєрідна модифікація римського права. Церква середньовіччя керувалась у своїх відносинах римським правом (*ecclesia lege romana vivit*), видозмінюючи його відповідно до своїх потреб» [13, с. 73].

Отже, правова система, яка виникла в результаті Папської революції і увібрала нове канонічне право, що було систематизоване 1141 року Граціаном Болонським, і папські декреталії, що виявилися у постановах IV Лютеранського собору 1215 року, була транснаціональним зводом законів.

Крім того, нова правова система, яка утвердилась у всій Західній Європі, сприймалась як система, що безперервно розвивається, як динамічна. Точніше, західна правова свідомість у зв'язку

з проголошеним правом для папи вводити нові закони, тобто реалізувати законотворчу діяльність, уперше сприйняла думку про те, що закон повинен постійно поповнюватись і оновлюватись. 1234 року з'явився перший офіційний звід канонів і декреталій, який підсумував і систематизував майже столітню працю; він слугував основним законом римо-католицької церкви майже до 1917 року [14, с. 51].

Ми часто називаємо епоху Середньовіччя «Темними віками», ерою варварства та тотальної ворожнечі, однак, на нашу думку, очевидним є те, що своєю стабільністю Захід зобов'язаний саме Середньовіччю, яке чітко визначило тип правомірної поведінки та задало тон усьому подальшому розвитку європейських цінностей. Адже саме у часи Середньовіччя у Західній Європі викристалізувались та утвердились: 1) ідеї екуменізму, які полягали у необхідності возз'єднання Західної та Східної Церков; 2) доктрина Хрестоносного руху на Схід як чинники протистояння мусульманській експансії та створення Вселенської християнської держави; 3) адаптація церковного і світського законодавства, їх взаємодія та стимулювання церквою розвитку світського права; 4) місіонерська діяльність і поширення християнства як системи домінування європейських гуманістичних цінностей. Адже, як справедливо зазначає С. Хантінгтон, «в ісламі, конфуціанстві, індуїзмі, буддизмі не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави... Та й тезис про можливість «універсальної цивілізації» – це виключно західна ідея» [15, с. 38].

Висновки. Проаналізувавши політико-правові детермінанти, які визначали суспільно-політичний розвиток Середньовічної доби, можна констатувати, що філософською основою політико-правових ідей, з точки зору їх доктринального формування, була релігійна складова. Адже саме релігія була тією домінуючою формою суспільної свідомості, що визначала світогляд епохи. Теологічний світогляд був фундаментом Середньовіччя, її логічно-теоретичною основою.

Найбільш ваговою частиною політико-правових доктрин є їх теоретичний зміст, який однозначно ґрунтується на світогляді епохи та охоплює загальнотеоретичне вирішення державно-правових явищ і процесів. Вирішальними складовими змісту будь-яких політико-правових доктрин є система категорій, які виконують роль функціональних засад тих чи інших доктринальних концепцій. Для доби Середньовіччя основним категоріальним змістом політико-правових доктрин виступають ідеї непохитності церковної влади, домінування монархічної форми правління, яка б спиралась на владу

Церкви, поєднання та ефективне співіснування звичаєвого, римського та канонічного права, які творять цілісну та домінуючу правову систему в загальноєвропейському масштабі.

Однак основою політико-правових доктрин Середньовіччя є програма, визначальна в контексті формування політичних і правових поглядів. Щодо програмних положень, то головними методологічними складовими політико-правових ідей в добу Середньовіччя, їх ідеологічною основою є необхідність корінних змін суспільно-політичних відносин, що полягали у зміцненні авторитету церкви.

1. Философский энциклопедический словарь; ред.-сост. Е. Ф. Губский и др. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 576 с.

2. История политических и правовых учений: учебник / под ред. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2000. – 688 с.

3. Философия истории: учеб. пособие / под ред. проф. А. С. Панарина. – М.: Гардарики, 1999. – 432 с.

4. Тойнби А. Христианское понимание истории / А. Тойнби // Философия истории: антология; сост., ред. и вступ. ст. Ю. А. Киселева. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 351 с.

5. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира / Роджер Осборн; пер. с англ. М. Колопотина. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 764 с.

6. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / П. Козловски. – М.: Республика, 1998. – 368 с.

7. Трубецкой Е. Религиозно-общественный идеаль Западного христианства в XI-мъ въкъ. Идея божескаго царства въ творенняхъ Григорія VII-го и публицистовъ – его современниковъ. Выпускъ I. – Киевъ, Тип. С. В. Кульженко, 1897. – 511 с.

8. Шейнман М. М. Папство / М. М. Шейнман. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 216 с.

9. Заборов М. А. Крестовые походы / М. А. Заборов. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1956. – 277 с.

10. Голокосов Л. В. Правовые доктрины: от древнего мира до информационной эпохи / Л. В. Голокосов. – М.: Научный мир, 2003. – 320 с.

11. Аннерс Э. История европейского права; пер. со швед. / Э. Аннерс // Ин-т Европы РАН. – М.: Наука, 1996. – 397 с.

12. Букреев В. И. Этика права: от истоков права к мировоззрению: учебное пособие / В. И. Букреев, И. Н. Римская. – М.: Юрайт, 1998. – 335 с.

13. Коркунов Н. М. История философии права: пособие к лекциям. – 6-е изд. / Н. М. Коркунов. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1915. – 502 с.

14. Берман Дж. Гарольд. Вера и закон: применение права и религии; пер. с англ. / Берман Дж. Гарольд. – М.: Московская школа политических исследований, 2008. – 464 с.

15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

Забзалюк Д. Е. Политико-правовые детерминанты Средневековья в Западной Европе: доктринальное осмысление

Исследовано политико-правовые детерминанты эпохи Средневековья в контексте их доктринального осмысления. Проанализировано понятие и структуру политико-правовой доктрины в научном смысле и в контексте западноевропейского средневекового мировоззрения. Охарактеризировано главные принципы государственно-правового развития в Западной Европе и формирования на его основе политико-правовых доктрин периода Средневековья. Выяснено роль Католической Церкви в формировании политико-правовых доктрин в период Средневековья.

Ключові слова: *политико-правовая доктрина, Средневековье, религия, Католическая Церковь, римское право, каноническое право.*

Zabzalyuk D. Ye. Political and legal determinants of the middle ages in western europe: doctrinal comprehension

Each historical epoch contains its own, unique political and legal understanding of the current reality and ways of theoretical comprehension. The theorists of state and law of different eras focused on the attempts to analyze a great number of political and legal problems associated with the historical development of state institutions and principles of formation of the legal system of certain type. So, various doctrines are based on this analysis, defining features of social development in a certain historical era.

The article attempts to doctrinal understanding of political and legal determinants of social life that are catalysts for public and legal development and determine in which direction will develop as separate societies as the states in general.

These categories being components of civilization characterize not only features of a single country at some historical point, but are crucial to analyze the characteristics of the era as a whole. Political and legal phenomena and processes are the foundation to solve the key strategic challenges related to obtaining and keeping power as a tool to achieve these goals. They are the ideological core for the formation, development and manipulation of public consciousness. The article notes the existence of political and legal doctrines that embodied all the above mentioned characteristics.

The article deals with investigation of the political and legal determinants of the Middle Ages period in the context of doctrinal comprehension. The concept and structure of political and legal doctrine in the scientific sense and in the context of Western European medieval world are analyzed. It is given the characteristics of the main features of state and legal development in Western Europe and creating political and legal doctrines of Middle Ages period made on its ground. The role of the Catholic Church in the formation of political and legal doctrines in the Middle Ages period is also ascertained.

Key words: *political and legal doctrine, Middle Ages, religion, Catholic Church, Roman law, canon law.*

Стаття надійшла 2 листопада 2015 р.